

CHRISTIAN MORARU

PLANETÁRIS POÉTIKÁK

Többször is hangsúlyoztam (s ezt a jelen, elméleti kritikai sorozatban megjelent kötetben is érdemes újra megtennem) hogy az olyan kifejezések, mint a „világ” (*world*), a „földgolyó” (*globe*) és a „bolygó” (*planet*) nem használhatók felcserélhetően az eszmetörténet eme pontján.¹ Gayatri Chakravorty Spivak és Masao Miyoshi 1999 és 2003 közötti nagy hatású „bolygó felé fordulása” óta – hogy Miyoshi sokat hivatkozott, mérőföldkőnek számító cikkének² címét idézzük – a planetáris elmélet és a planetáris kritika nemcsak olyan kutatási területekre tört be, amelyeket a globális tanulmányok kvázi egységesen antiglobalista és „altermondialista” episztemológiája és retorikája uralt és támogatott korábban (gyakran redukzív módon), hanem képessé vált angol és más nyelvterületen is kulcsfontosságú filozófiai, politikai és módszertani elhatárolásokat vonni a fent említett fiktív triász tagjai között.³ Az ilyen elhatárolások időközben alapvetően szükségesé váltak a planetáris kutatások gyorsan bővülő területén. A „planetáris fordulat” egyik fő célkitűzése – hogy az előző évtized egy másik jellegzetes terminológiai fordulatát idézzem – valójában a „világ”, a „földgolyó”, a „bolygó”, valamint a „föld” (vagy a „Föld”) és más rokon szókapcso-

A „földgolyó” és a „bolygó” sokkal inkább termékek, produktumok, olyasvalamik, amik a világgal történnek, amik a világból és a világban történnek; világteremtő és -újraterejtő formák.

Ez a projekt az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs programja keretében az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatását élvezte (101001710. számú támogatási megállapodás). Az írás eredeti megjelenési helye: Joel Evans (ed.): *Globalization and Literary Studies*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022. 305–317. Reproduced with permission of the Licensor through PLSclear.

latok megtévesztő szinonimitásának lebontása volt, és ennek megfelelően a bölcsészettudományokban tapasztalható, ezzel kapcsolatos fogalmi zavar átbeszélése.⁴ Ez ugyancsak nehéz küzdelem volt, s a terminológiai homály sem a szakemberek, sem a laikusok között nem oszlott még el teljesen.

Nem fogom itt újra feleleveníteni az efféle szövevényes kérdések körüli vitákat. De hogy megteremtsem a kiindulópontot annak bemutatásához, amit én „planetáris poétikának” neveztem (és így elérkeztek írásom céljához) érdemes néhány különbségtételt újra kiemelni.⁵ Kezdjük tehát azzal, hogy még egyszer kihangsúlyozom, hogy a magamfajta kritikusok számára a „földgolyó” és a „bolygó” nemcsak hogy aligha egyenértékűek, de önmagukban sem magától érthetődéek, hacsak nem a Terra gömbölyű alakját, csillagászati besorolását, természeti környezetét és egyéb olyan jellemzőit jelöljük velük, amelyek arra utalnak, hogy amiről beszélünk, az valójában a föld vagy – mint már utaltam rá – a Föld. A „földgolyó” és a „bolygó” sokkal inkább *termékek*, produktumok, olyasvalamik, amik a világgal történnek, amik a világból és a világban történnek; *világteremtő és -újratertő* formák. Hogy pontosabban fogalmazzak, és így, bár félszívvvel, de a heideggeri szakzsargonra támaszkodjak, a *világlás eredményei*, vagyis a világ különböző részeinek intenzívebb és hatalmas mértékben átformáló kölcsönhatásaihoz vezető, rendkívül összetett, egymással összefüggő változások gazdasági eredményei, kulturális és egyéb módon, noha – és ezt is ki kell mondanunk – ugyanezen világ élő és élettelen rendszerei, amelyek rovására a társadalmi-gazdasági növekedés és integráció de facto kibontakozott, egyidejűleg soha nem látott veszélynek és potenciális összeomlásnak vannak kitéve. A „földgolyó” és a „bolygó” egyaránt tárgyak tehát, vagy ahogy Timothy Morton nevezhetné őket, „hiperobjektumok”, amelyek a világ kulturális és fizikai átalakulásából erednek, ahogyan azt az emberi és nem emberi szereplők egy adott pillanatban alakítják és tapasztalják, melynek során a világ átalakítása egy másfajta vagy más formájú világot eredményez ahhoz képest, amelyet az emberek és nonhumán létezők egy adott időpontban megismertek, megélték és érzékeltek.⁶

Történelmileg e világteremtő dinamika, vagy ahogy én nevezem, világpoétika alapja a fokozatos eltávolodás, az összefonódás és a közös jelenlét volt. Ezek a modern korban egyre gyakoribbá, kiterjedtebbé és intenzívebbé váló folyamatok *világlások*, vagy jobban mondva, *újra-világlások* voltak, amelyek békésen vagy erőszakosan, szerencsés vagy szerencsétlen kimenetel mellett, de végbementek, közeli (mivel a világ korábban különálló részei közül egyre többen vannak egy helyen) és távoli módon (mivel a világ még mindig földrajzilag különálló elemei és helyszínei közül egyre többen kapcsolódnak egymáshoz, és „érintkeznek” átívelve a közöttük lévő tágas területeken) egyaránt. Ezeket az átalakuló „érintkezéseket”, a világ eme „tapintásait”, ahogy Jean-Luc Nancy és Jacques Derrida nevezhetné, olyan korszakos események váltották ki, mint az első dokumentált interkontinentális és óceánok feletti utazások, az „új világok” „felfedezése”, a kommunikáció, az adatcsere és a kereskedelem mindenféle formája terén bekövetkezett technikai áttörések, valamint olyan geopolitikai átrendeződések, amelyek fő vektorai és alkalmazási gyakorlatai mindig de- és re-lokalizáló, proximizáló, érintkezésszerű, többszörösen összekapcsolt és világrendszeri jellegűek voltak – röviden: „világlások”.⁷ Így a középkori világ a korai globális reneszánsz világává világlott újra. Vagy, hogy közelebbi példát említsek, a széttöredezett, hidegháborús világ tovább s így újra világlott az 1990-es évek utáni, késői globális világgá, amely a felpörgött globális átrendeződések, eltolódások és átalakulá-

sok világa.⁸ E körülmények között a legtöbb kritikus újra és újra kiemelt olyan vonatkozásokat, mint a felgyorsult társadalmi-kulturális és nyelvi homogenizáció, a neoimperializmus, a jövedelmező gazdálkodás és spekuláció elszabadult racionalitása, a környezeti károk, a természeti erőforrások kimerülése, a fajok kipusztulása, az élet neoliberális monetarizálása, a transznacionális vállalatok növekedése a nemzeti szuverenitás rovására, a deregulációs és megszorító intézkedések válogatás nélküli bevezetése és hasonlók.

E megközelítés révén egyfajta rendőrségi robotképet kapunk a mai földgolyóról mint globalizált világról. Bármennyire is egyszínűnek tűnt egyeseknek ez a rituálisan újra meg újra felújított világvégekép, mégis felhívta a figyelmünket a globalizáció, illetve tágabb értelemben a „haladás”, a „fejlődés”, a „modernizáció” és a „nyugatisodás” centripetális/centrifugális, szervező/dezorganizáló, konstruktív/destruktív kettős kötöttségére, bár – jegyzem meg – ezek szintén nem tekinthetők szinonimáknak. Még ennél is fontosabb, hogy annak *tényszerűsége*, hogy az 1989-et megelőző, internet előtti világ mivé vált 1989 után, nem esik egybe e világ világlási *potenciáljával*, vagyis azzal, amivé e világ általában véve válni volt képes, és amivé – a planetárisan gondolkodó kritikusok szerint – válnia kellene. A jelenlegi, sokak által globalizáltként, „földgolyóként” értelmezett világrendszer, amely a katasztrofálisan rosszul kezelt antropocén nyomán a természetéről, méltányosságáról és fenntarthatóságáról folyó viták ellenére nagyjából ténylegesen létezik, nem az, és vitathatóan nem is volt az, amivé a világ válhatott volna, és időnként vált is, mivel a globalizáció csak egyetlen világképzési típus, egy történetiségében megragadható variáns. Néhányan közülünk azonban úgy gondolják, hogy vannak alternatívái ennek, és így implicite a „világnak” mint „földgolyónak”.

Planetarizáció

■ Az egyik ilyen alternatíva a planetarizáció, a világ bolygóvá leendése. Mivel a globalizációs jelenségek nagymértékben elterjedtek és előrehaladtak, a planetarizáció a világ újra világlását jelenti egyszerre iteratív és differenciáló módon: egyszerre alakítja át a világot egy világló, integrált aggregátummá, és vonja vissza a jelenlegi, domináns globális berendezkedést alátámasztó világlás logikáját. Hasonló módon érdemes rámutatni e munka, és ekképp a *planetarizmus* (azaz a planetarizáció konkrét hatásának és jelentőségének konkretizálására és előmozdítására irányuló planetáris kritikai-elméleti projekt) kétirányú, *leíró* és *előíró* jellegére. Azaz, miközben a planetáris kritikus számba veszi a jelen világ fejleményeit, amelyek – szerencsénkre vagy sem – meghatározzák, hogy közös világunk manapság bizonyíthatóan többnyire, de nem kizárólagosan a globális típusú világlás következménye, egyúttal egy normatív irányvonal mellett is elkötelezi magát. Túlmutatva annak elemzésén, ami van, megközelítése annak etikai területére nyúl, ami lehetne, és aminek valóban lennie kellene, alkalmanként a globalista világszerkezet olyan enklávéból és az erre adott válaszból merítve, amelyek a berlini fal leomlása utáni jelenben már egy más, markánsabban planetáris jövő építőelemeinek ígérkeznek. Míg a „globális” – legalábbis a fősodorbeli gondolkodásban – „globalista” világképet jelent, amely a korábban felsorolt globalista „értékek” miatt aligha biztosít számunkra jövőt, addig a planetarizmus leíró módon nyit és idéz meg, s ugyanakkor elméletileg indít el egy új típusú jövőbeliséget.

A „földgolyó” és a „bolygó” ugyanis nemcsak világvalóságok, ráadásul szét-tartó, aszimmetrikus, aránytalanul kiterjedt valóságok, hanem elméleti konstrukciók is. Ráadásul egymással versengő paradigmák. Mint diszkurzív formák politikusok, elemzők és tudósok szolgálatában állnak, alárendelődve olyan célokra, mint a globalizált világ vagy épp ellenkezőleg, a világ mint bolygó, a planetarizált világ legitimálása. Az a munka, amellyel én és mások már jó ideje foglalkozunk, azt a vékony határvonalat kívánja felkutatni, amely egyfelől a bolygó mint geokulturális létező (mely egy sor egymásba fonódó „természetes” és ember alkotta, eleven és élettelen anyagi ökológia összessége), másfelől a bolygó mint a kutató elme tárgya (pontosabban mint a megértés és artikuláció modalitása, mint *olvasási algoritmus*) között húzódik. Ez az értelmezési modell egyrészt a „bolygóért való olvasásra” irányul a kortárs világ anyagi-szimbolikus valóságának hétköznapisága közepette, másrészt egy olyan időért való olvasásra – és ezzel együtt egy olyan idő megidézésére –, amelyben maga a planetáris ideál valósággá válhat. Világunk ilyen értelemben vett planetáris kognitív feltérképezésének tehát van egy „kritikai” és egy „posztkritikai” oldala is. Túllépve a *global studies* előre levont következtetések és politikailag motivált elkeseredettség által determinált elemzési keretein, a planetáris olvasás nemcsak arra alkalmas, hogy „leleplezze” a globalizáció néha kevésbé szembeütő, de mára már kiszámítható, *Mátrix*-szerű, disszimuláló működését. Míg a kritikai képzelőerő bizonyos fokú korlátoltsága a kései globális korszak szokásos megközelítéseit az említett rendőrségi robotkép által ténylegesen vagy vélelmezetten közvetített világlásvalóságok önelégült „feltárására” korlátozza, a planetáris megközelítés a megszerzett kritikai látószöveget szeretné gazdagítani egy szélesebb, kevésbé morózus, reményt adó, a jelenre alapozott, ugyanakkor jövőorientált kép visszaállításával, amelyben az ilyen működéseket át lehet formálni és vissza lehet állítani a kedvezőbb, planetáris világlások javára, melyek társadalmilag és környezetvédelmi szempontból kevésbé kizsákmányolóak, kevésbé profitorientáltak, igazságosabbak, s emellett jobban óvják a bolygó gazdagságát a lét és kifejeződés biomateriális konstellációiban az emberi szférán belül és kívül egyaránt. Emiatt – s ugyanakkor azzal a katasztrófizmussal ellentétben, mely a földgolyó mint érzékelhető és elgondolt objektum mainstream kortárs reprezentációira jellemző –, a planetaritás, hogy még egyszer hangsúlyozzam, egyszerre a „most” és a „még nem” része, bármilyen veszélyeztetettnek tűnik is ez utóbbi a jelenből szemlélve. A planetáris kritikus következőképpen azt nézi vagy olvassa, ami van, de egyben előre is tekint, és elveti annak szellemi magvait, aminek lennie kellene, átlépve a létezés és a projekció, a környező és a kivetített világok közötti ontológiai szakadékot.

Ennek a kritikusnak tehát először is arra a világteremtésre vagy világpoézisre kell kitérnie, amely ide vezetett minket, ahol most vagyunk. Irodalom- és kultúrákritikusként, más szóval, a világpoétikára figyel, azokra a világlásokra, amelyek az általunk ismert geokulturális világaggregátumhoz vezettek. Alapvető eljárása nem más, mint valamiféle *visszafejtése* ennek a világnak a konkrét, nagy léptékű vagy éppen lokális és helyspecifikus, gyakran erősen idiomatikus és etnográfiailag behatárolt instanciákra. Egyszerűen szólva, ez a modus operandi analitikusan lebontja a világalkotást, visszaköveti a genealógiai utakat, és lebontja azokat a nyelvi-kulturális összeolvadásokat, amelyek ezeket a világalakzatokat olyanná tették, amilyenek jelenleg. Másképpen fogalmazva, egy planetáris kritikus számára egy bizonyos mű(tárgy) vagy általánosabban egy bi-

zonyos hely a világban a világpoeízis egy adott folyamatát jeleníti meg, vagy nem ritkán kódolja magába – egyidejűleg fitogtatván és leplezván azt. De, ahogyan arra már korábban is felhívtuk a figyelmet, ezt a világalakító fenomenológiát is azzal a céllal olvassa, hogy dekódolja annak árnyoldalait, valamint kedvezőbb és felemelőbb lehetőségeit. A planetáris poétika kibontásába fektetett munkája során az ominózus, baljós és apokaliptikus *gyanakvó* hermeneutikája ennek megfelelően teret enged a lehetséges *derülátó* hermeneutikának, ami mellel a jamesoni doxa ellenére nem is azt mutatja meg leginkább, hogy a jelen képtelen elképzelni önmagát a jelenlegi gazdasági és politikai konfigurációkon kívül, mint inkább azt, hogy az ilyen elképzeléseknek nem kell szükségszerűen utópisztikusnak lenniük, s így nem kell – meglehetősen fantáziátlanul – huszadik századi disztópiákat visszafordítani ahhoz, hogy valóra váljanak. Ez a két hermeneutika úgy működik, mint egy olló két éle, amely a világ egyazon ontológiai szövetéből különböző képeket, jelentéseket, tanulságokat és prognózisokat vág ki, amelyek mind „odakint” vannak, és amelyek mind szükségszerűek. Míg az előbbi értelmezési vektor rendszerint a modern világ féktelen kapitalizálódásának narratívájára, majd a tőkeexpanzióhoz szükséges technológia kritikájára támaszkodik, addig az utóbbi nem támaszkodik sem a gazdasági determinizmus által gátolt globalitás leírására, sem a Martin Heidegger által inspirált, ugyancsak gátló, antiglobalista technológiakritikára.

A heideggeri álláspontot és – ugyanezen mozgalom révén – a technológia és a tudomány általános planetáris és bolygó körüli tartozékainak etikai és ismeretelméleti cáfolatát elfogadva még egy olyan fontos hozzájárulás is, mint Philip Leonard *Orbital Poetics: Literature, Theory, World* [*Orbitális poétika: irodalom, elmélet, világ*] című 2019-es műve csak részben marad a könyv címében beharangozott poétikai platformnak szentelve.⁹ A fejezet elején említett fogalmi háromszög elemeinek összemosódása abban nyilvánul meg, hogy Leonard vonakodik attól, hogy ennek a fajta poétikának teljes értéket tulajdonítson, sőt azt egyáltalán gyakorolja. Hiszen bármilyen felfedezéseket is eredményezzenek a georbitáció és – tágabb értelemben – a planetáris pozicionálás és a világteremtés bolygóméretű vizsgálatai, az ilyen felfedezések olyan „világ-”, „bolygó-” és technológiafogalmakra épülnek, amelyek leíró értelemben globalista fogalmak (azaz a „földgolyó” értelemmezőjében keletkeznek), s amely a heideggeri megalapozású „nagyág”, a „gigantizmus” és az „amerikanizmus” vonalát követik, amelyek pedig skálatrónusokként és mérési („tervezési és számítási”) eljárásokként mind felcserélhetőek egymással.¹⁰ Az *Orbital Poetics* tehát inkább folytatja a szerző előző, a témáról szóló könyvének¹¹ klasszikusan antiglobalista kritikáját, mintsem hogy komolyan belemerészkedne a planetáris és a világi *poiein*be annak ellenére, hogy megismétli Heidegger olyan lírai varázsígeit, amilyen a *techné* mint *poieszisz*, azaz „művészi” értelemben vett „alkotás”.¹²

Amint a hétköznapi dolgok orbitális és tágabb értelemben planetáris perspektívája ugyancsak egy globalista szemléletbe ágyazódik, a műhold, az űrállomás vagy az űrhajós „apollói tekintete” nem tehet mást, mint hogy a lenti világot ugyanazoknak a totalizáló episztemológiáknak, politikai számításoknak és profitorientált racionalizációknak veti alá, amelyek azt eleve globalizálták. Nem csoda tehát, hogy a technológiának ez a fajta emelkedett szemlélete – a „globalizáció felülről” mantra radikálisan szó szerinti megfogalmazása – Leonard és mások számára geostacionárius sérüléssel tetézi a globális inzultust; így tehát, érthető módon, az ilyen kritikusok gyanakvással fogadják azt, amit a

műholdas technológia által kiváltott, eufórikus módon a teljes emberiséget átfogó, a harmonikus összekapcsolhatóságról és a tisztességesen megosztott Földről szóló makronarratíváknak érzékelnek, gyakran úgy kezelve az ilyen magasztos eszmék altruista, grandiózus és lendületes jellegét, mint önző és szűk látókörű tervek fedezékét. Számukra az az elképzelés, mely szerint „el kell hagyni a Földet ahhoz, hogy megfelelően lássuk és megismerjük” (amely nem más, mint az űrbéli beszámolóktól az *Isteni színjátékon* át a modernitásig az „apollói” diskurzusok alapját képező „hipotézis”¹³) a legjobb esetben is dehistorizáló (bár ha az embert érdekli az éghajlatváltozás, valószínűleg nagyra értékeli a műholdas fényképezés lehetőségét, amellyel a sarki jégsapkák olvadásának és az Amazonas menti erdőirtásoknak a történelmileg páratlan ütemét rögzítik). Legrosszabb esetben az említett fogalom világtalanítás, amelynek nem más az eredménye, mint a világ „elvesztése,”¹⁴ vagy ahogyan Morton fogalmaz, a világvége, amely már „bekövetkezett”, és így „[nekünk] már nincs világunk”.¹⁵

Ez az egyik példa, ahol a *Hyperobjects* nem spórol a kritikai hiperbolákkal, szerintem nagyon is kritikátlanul – ha ugyanis a világnak már vége, akkor honnan is kezdünk? Van egyáltalán még kezdet? Van újakezdet? Egy lehetséges világ „visszaállítása”? Van értelme egyáltalán ezt megkérdezni? Mindenesetre a könyv más részeiben, illetve a nemrég megjelent *Humankind: Solidarity with Nonhuman People* [*Emberiség: Szolidaritás a nonhumánnal*] című könyvben Morton sokkal árnyaltabban fogalmaz, ez pedig azért fontos, mert az árnyalás, az a kimért képesség, hogy az ember értelmező és terminológiai szempontból uralja a tárgyát, s hogy higgadtan kezelje annak szerteágazó szemantikáját, valamint a nyelvet, amelyen beszél, miközben értelmet ad neki, kulcsfontosságú a planetáris kritika szempontjából. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy Morton helyenként az objektumorientált ontológia (OOO) provokatívabb szókincsét is újragondolja:

„Nem arról van szó, hogy ne lenne olyan, hogy világ, hanem hogy a *világ* mindig és szükségszerűen hiányos. A világok mindig nagyon olcsók. És ez a különleges, nem kirobbanó holisztikus összekapcsoltság miatt van így, ami maga a szimbiotikus realitás; és amiatt, amit az OOO »objektum-visszahúzódnak« nevez, vagyis amiatt, hogy semmilyen hozzáférési mód nem képes teljesen elnyelni egy entitást. A visszahúzódot itt nem azt jelenti, hogy a tárgy empirikusan visszább vonult vagy hátrébb húzódot; ellenkezőleg, ezt – és ezért használom néha a »nyitottat« a »visszahúzódot« helyett –, hogy *olyannyira a szemed előtt van, hogy nem láthatod*.”¹⁶

A világok azonban semmiképp sem olcsóak (függetlenül attól, hogy Morton *faux pensée*-jét mire véljük). Éppen ellenkezőleg. A világ – a mi világunk – az egyetlen, amink van, (még ha ez nem is elég, hogy a 007-es filmcímet idézzük). És jelenleg *olyannyira* létezik, hogy ezt a jelenléte a világ jelenléte határozza meg – olyan intenzitással, hogy fennáll a veszélye annak, hogy érzéketlenné válnunk a jelenlétével szemben, hiszen „olyannyira a szemed előtt van, hogy nem látod”. A szemünk előtt: azt állítom, hogy a világ mint bolygó jelenleg ontológiai és kritikailag is itt van. Pontosabban ez az, amivé a globalizáló és planetarizáló világképtörténetek egész sora változtatta a világot – egyfajta heideggeri „tisztássá”, ahol maga a világosság vagy inkább az álvilágosság kerül az utunkba, és elzárja a hétköznapok planetaritását gyakran úgy, hogy csak a globalizációt mutatja be, az „árnyaltabb” kategóriájú világképek rovására.

Továbbá a szóban forgó arc – vagy tekintet – nem „fent” van, „apollói” értelemben, és nem is „néz le” (semmilyen értelemben). Nem kell sztratoszférikus távolságban vagy egyáltalán semmilyen távolságban lenni ahhoz, hogy az ember megragadja a geokulturális eltávolítás világoéitikai műveleteit, és éppen ezen az alapon a bolygókritikai befektetések kognitív hasznát élvezze. A világ mint bolygó, sokkal inkább, mint más tárgyak, amelyek megragadása manapság hangsúlyozottan kihívást jelentenek számunkra, nem „visszahúzó”, nem „elveszett”, és semmiképp sem „halott” vagy „hiányzó”. Ehelyett *jelen*, és gyakran hiperjelen van, planetárisan, bolygóként. A világ mindennél (és legfőképpen mindennél, ami ma körülvesz minket) jobban *felmutatja magát* – mint bolygó mutatja fel magát, önmagára utal ebben a geoegzisztenciális modalításban. „A világ” – jegyzi meg Don DeLillo 1982-es, különös módon előrelátó regényének, a *The Names*-nek egyik szereplője – „önreferenssé vált”. „Ez pedig – folytatja a hős – beszívargott a világ szerkezetébe. A világ évezredekén át a rejtekhelyünk, a menedékünk volt. Az emberek a világba bújtak el önmaguk elől. Elbújtunk Isten vagy a halál elől. A világ volt az, ahol éltünk, az én volt az, ahol megőrültünk és meghaltunk. De most a világ saját magát teremtette meg. [...] Ez az én vízióm, egy önmagára utaló világ, egy olyan világ, ahonnan nincs menekvés.”¹⁷

„Most, hogy a világ saját magát teremtette meg”, és most, hogy ez az én kvázi mindenütt jelen lévő vonzereje okán planetáris, a világ mint bolygó minden új alkalmazással, animével és pandémiával, a face-to-face és a Facebook közötti minden oda-vissza kapcsolással, és nagyjából a hidegháború utáni nyelv, diskurzus, divat, identitás és kultúra minden valóban jelentős eseményével önmagára mutat.

A kritika mint visszafejtés

■ Ez megint csak azt jelenti, hogy nem kell a Nemzetközi Úrállomáson tartózkodni ahhoz, hogy valaki képet kapjon a világba ágyazottság planetáris jellegéről, kiterjedéséről, aspektusairól vagy helyzetéről. Valójában irodalomkritikusként hozzáférhetünk ezen dimenziókhoz úgy, hogy a világ darabkáit, valamint annak egészét a cselekvések és szereplők tág tereken és hosszú időintervallumokon átívelő, bolygósztintú genetikai láncolataiban kutatjuk fel és fejtjük vissza. De ez a geolokációs készség lehet a tiéd is, ha történetesen planetáris kritikus vagy, mert először az irodalomé volt. Az olvasás legtöbb korábbi módjához hasonlóan a planetáris kritika a „geolokációs” írásgyakorlat egy bizonyos módjának nyomába ered. Eközben érdemes emlékezni arra, hogy a planetáris poétika a teremtés, a jelentésalkotás vagy jelentésépítés módja, mielőtt a kritikus kezében ez fordított tervezéssé, visszafejtéssé válna. Maga Leonard hívja fel a figyelmet arra, hogy Christoph Benda 2012-es „georegénye”, a Google Maps képeit is felhasználó *Senghor on the Rocks* olyan történetet képes felépíteni, amely épp annyira játszódik referenciális helyszíneken, mint amilyen mértékben bele van szöve a nem fiktív helyszíneinek tágabb világába. A kritikus kiemeli a távoli helymeghatározás olyan technológiáinak szerepét, mint a GPS a kortárs esztétika újragondolásában,¹⁸ de az irodalom és a művészetek is tekinthetők – különösen az ilyen fejlesztések nyomán – *sui generis* geopozicionáló rendszereknek, arról nem is beszélve, hogy a Leonard által áttekintett néhány orbitális fiaskóhoz képest az *irodalmi* GPS-ek – látszólag paradox módon – megbízhatóbbnak tűnnek.¹⁹

De ha maguknak az íróknak és művészeknek nem kell feljutniuk Jurij Gagarin kiváltságos megfigyelőállásába ahhoz, hogy planetáris szemlélet birtokába jussanak a világról, a planetáris kritikusnak még kevésbé kell ezt megtennie. Ehelyett azt kell cselekednie most is, mint az irodalom és a kritika korábbi korszakaiban, hogy – ahogyan azt korábban javasoltuk – az irodalom által kitaposott ösvényt járja be. Mert ha technikailag nem is láthatunk műholdról vagy műholdként, elképzelni és írni azonban tudunk így, amint azt David Mitchell, Mohsin Hamid, Dave Eggers, Colson Whitehead, China Miéville, Ben Lerner, Emily St. John Mandel, Gary Shteyngart, Joseph O’Neill, Jonathan Lethem, Nicole Krauss, Jonathan Safran Foer, T. C. Boyle, Richard Powers, Daniel Kehlmann, Michel Houellebecq, Ian McEwan, Mircea Cărtărescu, Nuruddin Farah és Orhan Pamuk példája bizonyítja, hogy csak néhány véletlenszerűen kiválasztott nevet említsék. Körbejárhatjuk a Földet, és lefényképezhetjük a folyamatosan terjeszkedő sivatagokat és a zsugorodó gleccsereket; vagy, ha úgy tesszük, és földhözragadtabbak vagyunk, kidolgozhatjuk az *írás új ökológiáit*, amelyek alkalmasak arra, hogy a világ ökológiáinak életrajzát megírjuk. Az előbbieket nemcsak azt mesélnék el (ahogyan azt Powers vagy Mitchell nagyszerűen teszi) hogy az utóbbiak hogyan álltak össze a ma ismert bolygóegyüttessé, hanem azt is, hogy az antropocén hogyan mélyítette el szorult helyzetüket – az eredmény egy olyan fikciós, kettős nyilvántartás lenne, amely történelmileg és diakronikusan vetítené előre a *világ jelenlétét*, egy olyan világét, amely valójában hiperjelenvalóvá válik, amikor rendszerei egymás után kezdenek összeomlani.

Valójában ez az új esztétika egyik központi jellemzője, amely a hidegháború után az irodalomban és más művészetekben előretört, függetlenül attól, hogy azok témája környezeti, vagy sem. Míg az 1990-es évek világrendszer-őrülete a világot a zökkenőmentes és jövedelmező összefonódások egyik panorámatörténetében hozta létre a másik után, a kortárs írók jó része most úgy tűnik, hogy a világrendszer diszfunkcionalitásai felé fordul. Az övük egy olyan világ, amely rendkívül éleslátóan mutatja meg magát, miközben rendszerei akadoznak, leállnak vagy túlterhelődnek. Műveikben a világ testrészei soha nem látott „lét-lényegre” tesznek szert, ahogyan a világtest, és így a világ mint számtalan szervből álló integrált test sokkot kap vagy meghibásodik. Ezek a testrészek – egy szikla, egy fa, egy újság, egy laptop – jelenlétre ébrednek, és hívják az embereket, a fiktív szereplőket vagy az olvasókat, és nemcsak akkor, amikor e nem emberi entitások tényleges jelenléte veszélybe kerül. Az elszáradó fa-bolygó fantomvégtagjai a puszta hiányukban is ezt teszik, amikor létük már veszélybe került, vagy akár a múlté; ilyen a *legtöbb* dolog Emily St. John Mandel 2015-ös világvilágjáró-klasszikusában, a *Station Eleven*ben is, ahol a tégnap banális használati tárgyai már csak muzeális értéket őriznek.

A *fantomvégtag* többféleképpen is megjelenik Powers 2018-as *The Overstory* című regényében, amelynek hősei és hősnői tulajdonképpen fák: fenyők, gesztenyefák, tölgyek, mamutfenyők és sok más faj. Mindannyian, ahogyan az egyik karakter célzatosan nevezi őket, „jelenlétek”.²⁰ Ők csíráztatják, csatornázzák és alakítják az életet fajokon, élőhelyeken és tereken *keresztül* Észak-Amerikán belül és kívül, megalapozva és létrehozva egy olyan bolygórendszert, amely az emberi megfigyelő számára láthatóvá és élesen „valóságossá” válik, amint alkotói elkezdnek eltűnni. Veszélyeztetettségük, vagy ami még rosszabb, *jelen nem létük*, amint Powers utal rá, ellentmondásos módon veti őket a létezésbe, abba a *Lichtung*ba, amelybe az északnyugati fakitermelő vállalatok, az elburjánzó fej-

lesztések vagy a betegségek taszították őket. A heideggeri kifejezés itt némileg találó, mert a hipermegjelenés fenomenológiájára mutat rá, egy olyan jelenletre, amely a heideggerivel ellentétben fájdalmasan jelenvalóvá válik, mint egy hiányzó végtag, mind az emberek, mind a növények számára, amikor a fenséges fákat visszaélés-szerűen kivágják, és tágabb értelemben, amikor nem életforrásként, hanem az állítólagos emberi életminőség-javítás erőforrásként kezelik őket, mint a felhasználható *Zuhandenheit* (a feldolgozás és felhasználás számára adott kéznél lévőség) raktárának egyik tételét. Mint tudjuk, mindenféle természetes, mesterséges és hibrid rendszer ilyenformán szólal fel a megaláztatás ellen – és szólít meg minket a különböző világrendszeri válságok, hiányok és szerencsétlenségek nyelvén –, amikor a rendszerelemek szenvednek, amikor, mint ebben az esetben, a létezőket instrumentalizálják, fogyasztják, használják, elhasználják és más módon tárgyiasítják. A *The Overstory* is megismétli ezt a szimptomatikus, globális forgatókönyvet, és egyúttal magának a globálisnak a tipikus forgatókönyvét, amelyben a fákat kipusztítják, faanyagá alakítják, vagy akár újraültetik őket a hazai vagy tengerentúli kizsákmányolás céljából. De hirtelen olyan valóságot állítanak, amelyhez foghatót eddig még nem láttunk. Ön-maguk jelentőségét hirdetik, saját maguk és a bolygó élő és élettelen rendszerei számára egyaránt – vagy inkább minden rendszer számára, mely egyúttal élő is olyan módon, amelynek ontológiai tartományát az emberek csak most kezdik tudomásul venni –, lehetővé téve az olyan *antropológusok* számára, mint Eduardo Kohn az arról való beszédet, hogy „hogyan gondolkodnak az erdők”.²¹ Akár ellenállnak a tárgyiasításnak, az iparosításnak és az árucikké válásnak, akár elveszítik a harcot az ilyen fejlesztéspolitikai túlkapasokkal szemben, Powers fáit olyan gondolkodó és gondoskodó jelenlétet hoznak létre, s olyan biopolitikai rugalmasságot, a lét, a cselekvés és a gondolkodás olyan planetáris világrendszeri modalitását erősítik meg, amely ironikus módon felülmúlja az emberi környezetvédőkét, és leleplezi a heideggeri kijelentéseknek a nem emberi, „világszegény” létezőkkel szembeni antropocentrikus arroganciáját. A növények – nem csupán a pascali gondolkodó nádszál – világgazdag világa virágozik ki egy bolygóregényben, amely, mint kiderül, maga is úgy íródik, mint egy fa, hogy alkalomadtán „felülírja” a globálisat (mint Spivak álmában) vagy legalábbis annak egy bizonyos változatát.²² Ám nem létezne a *The Overstory*, és nem léteznének egész kontinenseket átívelő latouri élet- és kultúrhálózatok sem, ha nem lenne egy rizomatikus aljnövényzet, amely eseményeket hajt, cselekményszálakat növeszt, csomókba fűz, és évszázadokat, országokat és népeket keresztező és keresztbe-porzó narratív ágakat támaszt. Így, ahogy a főszereplők kapcsolatba lépnek egymással, az egymástól távol álló családfák váratlan, de gyümölcsöző közelségbe kerülnek, és minden egyes fiktív helyszín, bármilyen aprónak és szerénynek tűnik is első látásra, bolygószerű kereszteződéssé válik. A globális katasztrófák előtt, majd azok nyomán összeszedve saját darabjait, sebesülten és élénken, a bolygó felmutatja magát, kitarat jelenlétében.

A kicsi és a szerénynek tűnő, a jellegtelen és jelentéktelen, sőt a miniatűr láthatóvá teszi és koncentrálja, tömöríti és összehajtogatja a bolygó sokaságát és kiterjedését, amelynek során a planetáris irodalom kihívás elé állítja a planetáris kritikust, de utat is mutat neki, hogy az olvasás során megismerje, kicsomagolja saját olvasatát, amelyért aztán ki is állhat. Ebben a leíró „dekompresszióban” rejlik a visszaféjtés alapvető mechanikája. Orhan Pamuk 2002-es *Hó* című regényében mind a kihívás, mind az útmutatás, amelyet ez az intellektuális utazás

jelent, illetve igényel, szembetűnő a mű „távcsöves” epizódjában, ahol Ka, a főhős *Az emberiség és a csillagok* című versről beszél, amelyet társának megjegyzésére reagálva ír, mely szerint „szeretett kisvárosa [Kars] része lehet a világtörténelemnek”.²³ „Későbbi jegyzeteiben Ka ezt a verset a gyermekkorában látott kedvenc hollywoodi filmjeinek kezdőképeivel hozta összefüggésbe. Ezekben a filmekben a főcím és a stáblista után a kamera egészen távolról mutatta a komótosan forgó földgolyót, majd lassan közelíteni kezdett. Először csak egy ország látszott a magasból, s ez az ország Ka gyerekkora óta pergő, képzeletbeli filmjeiben természetesen mindig Törökország volt. Ahogy a kamera még közelebb ér, már kivehető a Márvány-tenger kékje, előtűnik a Fekete-tenger és a Boszporusz, aztán lassan kirajzolódik Isztambul városa, a Niřantatý negyed, ahol Ka a gyermekkorát töltötte, a Tetvikiye út közlekedési rendőre, a řair Nigâr utca, a háztetők és a fák (milyen jó őket látni a magasból!), a száradó ruhák, a Tamek-konzervek reklámja, a rozsdás ereszcatornák, a szurkos tűzfalak, s hamarosan látszik közöttük Ka ablaka is. Az ablakon át a kamera bejut a lakásba, s miután végigpásztazza a könyvekkel, bútorokkal és szőnyegekkel telezsúfolt, poros szobákat, a túlsó ablak előtti asztalnál ülő Kára közelít; épp egy papírra körmöl valamit, s most, hogy csak töltőtolla hegye látszik, amint leírja vele az utolsó szavakat, már el is tudjuk olvasni, mit ír: AMIKOR RÉSZESE LETTEM A KÖLTÉSZET VILÁGTÖRTÉNETÉNEK, A KÖVETKEZŐ CÍMEN LAKTAM: KA KÖLTŐ, řAIR NIGÂR UTCA 16/8, NIřANTAřI, ISZTAMBUL, TÖRÖKORSZÁG.)²⁴

Néha azonban e *teleszkópia* átfordul az ellenkezőjébe, vagy látszólag az ellenkezőjébe, a *mikroszkópiába*. Ekképp várnak Powersnél Észak-Amerika erdei egy lucfenyőmagban. Vagy ellenkezőleg, az egész föld teleszkópszerűen betekint a költő szobájába, mint Pamuknál. Akárhogy is, a bolygó világa a legintimebb, „helyi” vagy kulturálisan specifikus megtestesüléseiben tárul elénk. És így minél jobban belelátunk a mikrovilágba és annak geokulturális színskálájába – a különbözőségbe, a valóban vagy látszólagosan kaotikusba, az aszisztematikusba és önállóba, a töredékesbe, a diszkontinuusba, az elzártba és az elszigeteltbe –, annál inkább érzékeljük a világ makroegységeit, a bolygó hosszabb tereit és „mélyebb időit”, amelyekben a „mikro” topológiák és történetek részt vesznek. A mikro és a makro olyan több- és heterogén skálájú dialektikája érvényesül így, amely mind a széles planetáris világ-mint-világ, mind a kisebb világok ontológiai középpontjaként tételezi magát, amelyek világlása nélkül a nagyobb világ egyszerűen nem lenne. Bölcs dolog lenne tehát, és a mai elméleti kontextusban talán szükséges is, hogy kifejezetten ragaszkodjunk egy olyan bolygófogalomhoz, amelyet nem annyira – és semmiképpen sem kizárólagosan – a tágasság, a mindent meghaladó terjeszkedés és a világrendszeri kiterjedés ragadhat meg (ami csak különféle imperialista szorongásokat ébresztene újra), hanem a kis, korlátozott, marginális, különös, endemikus, szemcsés és vernakuláris egyfelől, és a tágabb, centripetális, integrált, disszeminált és ökumenikus másfelől, mint közös jelenlét és kölcsönös, elkerülhetetlen, de etikailag még kezelendő összefonódás. A planetáris kritikusnak kötelessége lenne ezt újra és újra megtenni, az „apollói” nagyszerűséggel szemben barátságatlan hangnemben, ellenben retorikailag inkább az egyedi, szinguláris és kulturálisan szemcsés dolgokhoz illő módon.

Kovács Péter Zoltán fordítása

1. A fenti kijelentés alátámasztására több korábbi cikkemben és könyvemben is sort kerítettem, ld. elsősorban Christian Moraru: *Reading for the Planet: Toward a Geomethodology*. University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 2015. (A továbbiakban Moraru 2015), és uő: 'World,' 'Globe,' 'Planet': *Comparative Literature, Planetary Studies, and Cultural Debt after the Global Turn*. In: *Futures of Comparative Literature: ACLA State of the Discipline Report*. (Ed. Ursula K. Heise, with Dudley Andrew, Alexander Beecroft, Jessica Berman, David Damrosch, Guillermina De Ferrari, César Domínguez, Barbara Harlow, and Eric Hayot.) Routledge, New York, 2017. 124–133.
2. Masao Miyoshi: *Turn to the Planet: Literature, Diversity, and Totality*. *Comparative Literature* 2001. 4. sz. 283–297. (A továbbiakban Miyoshi 2001)
3. Ld. Spivak 1999-es, *Imperative to Re-imagine the Planet* c. cikkét, amely újra megjelent a következő kötet 19. fejezeteként: Gayatri Chakravorty Spivak: *An Aesthetic Education in the Era of Globalization*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2011.; valamint uő.: *Death of a Discipline*. Columbia University Press, New York, 2003. (A továbbiakban Spivak 2003); Miyoshi 2001. 283–297. A földgolyó és a monde/mondialisation fogalmáról a francia filozófiában ld. többek között Christian Moraru: *Cosmodernism: American Narrative, Late Globalization, and the New Cultural Imaginary*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 2011. (A továbbiakban Moraru 2011.) 51–52.; Moraru 2015. 19–76.; Emily Apter: *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. Verso, London, UK – New York, 2013. 175–190.; Pheng Cheah: *What Is a World? On World Literature as World-Making Activity*. Daedalus 2008. 3. sz. 26–38.; uő.: *What Is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*. Duke University Press, Durham, NC – London, UK, 2016. (A továbbiakban Cheah 2016.)
4. A fordulatról ld. Amy J. Elias – Christian Moraru (eds.): *The Planetary Turn: Relationality and Geoaesthetics in the Twenty-First Century*. Northwestern University Press, Evanston, IL, 2015.; valamint Moraru 2015.
5. A planetáris poétikát röviden már érintettem a következő kötetben: Moraru 2015. 63., 70–73., 75.
6. A „földgolyó” igen sikeresen pályázhatna a „hiperobjektum”-státuszra. Ez utóbbi definícióját ld.: Timothy Morton: *The Ecological Thought*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010. Morton számos példával is szolgál hiperobjektumokra, ld.: Uő.: *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. University of Minnesota Press, Minneapolis, MN – London, UK, 2013. (A továbbiakban Morton 2013)
7. Az érintkezésről, haptikusságról és Jean-Luc Nancyról ld. Jacques Derrida: *On Touching – Jean-Luc Nancy*. (Transl. Christine Irizarry). Stanford University Press, Stanford, CA, 2005.
8. A *sűrű* vagy *kései globalizációról* ld. (több más munkám mellett): Moraru 2011. 33–37.; Moraru 2015. 35–36. Cikkeiben és könyveiben David Held szintén leírta már e világválóságot.
9. Philip Leonard *Orbital Poetics* c. kötetéről szóló részletes recenziómat ld.: Christian Moraru: *Orbital Poetics: Literature, Theory, World by Philip Leonard*. *The Comparatist* 2020. október. 354–363.
10. Martin Heidegger: *The Question concerning Technology and Other Essays*. (Transl. and introd. William Lovitt). HarperCollins, New York, 2013. 135. (A továbbiakban Heidegger 2013)
11. Philip Leonard: *Literature After Globalization: Textuality, Technology, and the Nation-State*. Bloomsbury, London, 2013.
12. Heidegger 2013. 34.
13. Philip Leonard: *Orbital Poetics: Literature, Theory, World*. Bloomsbury, London, 2019. 53. (A továbbiakban Leonard 2019.)
14. Cheah 2016. 95–130.
15. Morton 2013. 7., 104.
16. Morton 2013. 37.
17. Don DeLillo: *The Names*. Vintage, New York, 1989. 297. (Fordítás: K. P. Z.)
18. Leonard 2019. 96.
19. A kortárs fikcióról mint a narratív geopolitikai apparátusról szóló elemzésemet ld.: Moraru 2015.
20. Richard Powers: *The Overstory*. W. W. Norton, New York, 2018. 160., 165., 172., 178., 211, 213.
21. Eduardo Kohn: *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. University of California Press, Berkeley, CA, 2013. 7.
22. Spivak 2003. 72–3.
23. Orhan Pamuk: *Hó*. (Ford. Nemes Krisztián) Helikon Kiadó, Bp., 2018. 405.
24. Uo. 406.